

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN OMONİMLİYİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Surxay qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Sumqayıt – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor

İkram Ziyad oğlu Qasımov

filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl Babayev oğlu Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Həcər Emin qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Ramazan Salam oğlu Məmmədov

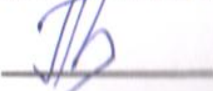
Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəyülxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilçilik tədqiqatları iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Dilçilik elmi üçün tamamilə yeni olan məsələlərin elmi-tədqiqat müstəvisinə çıxarılaraq dərinlən araşdırılması;
2. Dilçilik elminə uzun zamandan bəri məlum olan və çoxsaylı, müxtəlifməzmunlu tədqiqatların obyektinə çevrilən bəzi ənənəvi dil problemlərinin diqqətdən kənar qalan qaranlıq tərəflərinə aydınlıq gətirmək, dəqiqləşdirmələrə nail olmaq məqsədilə onların yenidən tədqiqata cəlb olunması.

Omonimlik hadisəsi mütəmadi olaraq tədqiq olunan və öz aktuallığını bütün dövrlərdə qoruyub saxlayan dil məsələlərindəndir. Buna səbəb omonimlik hadisəsinin bütün mənalı dil vahidlərini əhatə edə bilən semantik hadisə olmasıdır. Dil vahidlərinin məna tərəfi isə hər zaman diqqət mərkəzindədir, çünki aparılan tədqiqatların tamlığı üçün ikitərəfli dil vahidlərinin forması kimi eyni şəkildə məna tərəfinin də həmin tədqiqatlara cəlb olunması zəruridir.

Omonimlik hadisəsi uzun zaman dilin leksik səviyyəsinin vahidləri olan sözlər əsasında tədqiq olunmuşdur. Sonralar isə omonimlik hadisəsinin tədqiqat arealı xeyli genişlənmiş, morfoloji və frazeoloji vahidləri də əhatə etmişdir. Bu sadalanan dil vahidlərinə semantik cəhətdən müəyyənlik qazandıran kontekst rolunu oynayan sintaktik vahidlərin omonimliyi məsələsi isə müəyyən müddət tədqiqatlardan kənar qalmışdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaf, kompüter və mətn dilçiliyi, eyni zamanda məşin tərcüməsi sahəsinə artan maraq müxtəlif məzmunlu malik olan mətnlərin avtomatik emalına başlanmasına təkan verdi. Tərcümə zamanı verilən mətnə daxil olan bəzi sintaktik vahidlərin insanlar tərəfindən aparılan semantik-sintaktik təhlili ilə kompüterlərin avtomatik təhlili arasında meydana çıxan müəyyən fərqlər diqqəti həmin sintaktik vahidlərin eyni forma ilə müxtəlif mənalı ifadə etməsi faktına, yəni sintaktik vahidlərin omonimliyi məsələsinə yönəltdi. Bu isə sintaktik səviyyədə təzahür edən omonimlik hadisəsinin yaranma mexanizminin təhlil olunması, bu dil

hadisəsinin meydana çıxmasına səbəb olan amillərin araşdırılması və onun sintaktik səviyyədə özünü büruzə verən bəzi təsadüfi mənə müxtəlifliyi hallarından fərqləndirilməsi kimi həlli vacib olan bir sıra məsələlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Omonimlik hadisəsinin sintaktik səviyyədə tədqiq olunmağa başlanması sintaktik vahidlərin dilin kommunikativ funksiyasının reallaşmasındakı rolunun və informasiyanın ötürülməsi prosesindəki mövqeyinin yenidən dəqiqləşdirilməsinə zəmin yaratdı. Eyni zamanda omonimlik hadisəsinin yeni məzmunlu tədqiqatlara cəlb olunması həmin məsələ ilə bağlı terminologiyanın, daha dəqiq desək, bu dil faktını özündə dolğun şəkildə əks etdirə biləcək bir sıra terminlərin yaradılması zərurətini meydana çıxartdı.

Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsi ilə bağlı Azərbaycan dilinin materialları əsasında topladığımız faktların çoxluğu və dilçiliyimizdə bu dil hadisəsinin araşdırılmasına həsr olunan nəzəri mənbələrin məhdudluğu onu deməyə əsas verir ki, bu dil faktının tədqiqi həm dilimiz, həm də dilçiliyimiz baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələ ilə əlaqədar məhdud şəkildə mövcud olan nəzəri mənbələrdə qeyd olunan bəzi fikirlərin isə təhlil olunaraq dəqiqləşdirilməsi və konkret nəticələrin əldə olunması vacibdir. Bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu aktualdır.

Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsi ilə bağlı aparılan ilk tədqiqatlar XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Həmin ilk araşdırmalardan ötən 62 il ərzində dünya dilçiliyi sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı həlli vacib olan bir sıra mühüm məsələləri özündə ehtiva edən elmi əhəmiyyətli tədqiqatlarla zənginləşmişdir. Birinci növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, dünya dilçiliyi bu dil hadisəsi ilə bağlı xüsusi terminologiyaya malikdir. Mövcud fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, demək olar ki, tədqiqatların böyük qisminə sintaktik omonimlik hadisəsinin kommunikativ baxımdan dəyərləndirilməsi aparılmışdır. N.Xomski, Fr.Daneş, F.A.Dreyzin, A.N.Qvozdev, Y.P.Kaleçits, İ.F.Vardul, V.M.Solntsev, L.D.Çesnokova, Q.F.Qavrilova, D.A.Salkova, A.V.qladki, Y.Q.Sokolova, N.P.Kolesnikov, K.Fuß, A.T.Lipatov, M.-A.Pavo, C.-E.Sarfati, O.V.Draqoy, O.A.Lapteva, Y.V.Şkurko və başqaları

sintaktik omonimlik hadisəsinin əsl mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, bu dil hadisəsinin meydana çıxmasına səbəb olan amillər, omonim sintaktik vahidləri səciyyələndirən cəhətlər, omonimlik hadisəsinin bu dil vahidlərinin informativ yükünə təsiri kimi olduqca əhəmiyyətli məsələləri öz elmi araşdırmalarında işıqlandırmışlar.

Türkoloji ədəbiyyatda isə sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı tədqiqatlar olduqca məhduddur. Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, türkologiyada da sintaktik omonimlik hadisəsi müstəqil şəkildə deyil, əsasən, leksikologiya və sintaksis ilə bağlı məsələlərin fonunda nəzərdən keçirilmişdir. M.S.Serqaliyevin “Müasir qazax ədəbi dilində sintaktik konstruksiyaların sinonimliyi” adlı doktorluq dissertasiyasında sintaktik omonimlik hadisəsinin mahiyyəti haqqında qısa məlumat verilmişdir¹. M.Ravşanov “Omonimlər özbək dilinin izahlı lüğətində”, Z.Y.Kaskarakova “Xakas dilində omonimlər”, Y.V.Semyonova isə “Müasir yakut dilində omonimlər” adlı tədqiqat işlərində omonimlərin tipoloji təsnifatını apararkən sintaktik omonimləri də qeyd etmiş, bu dil hadisəsi ilə bağlı təxminən iki-üç səhifəlik qısa izahlarla kifayətlənmişlər². V.N.Muşayev və S.N.Abdullayev “Sintaktik omonimlərin öyrənilməsi haqqında” adlı məqalələrində sintaktik omonimlik hadisəsinin həm monqolşünaslıqda, həm də türkologiyada geniş və

---

¹ Сергалиев, М.С. Синонимия синтаксических конструкций в современном казахском литературном языке: / Дис. ... докт. филол. наук. / [Elektron resurs] / – Алма-Ата, 1987. – 365 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/sinonimiya-sintaksicheskikh-konstruktsii-v-sovremennom-kazaxskom-literaturnom-yazyke>

² Равшанов, М. Омонимы в толковом словаре узбекского языка: / Автореферат дис. ... канд. филол. наук. / [Elektron resurs] / – Ташкент, 1991. – 21 с. URL: <https://cheloveknauka.com/omonimy-v-tolkovom-slovar-uzbekskogo-yazyka> ; Каскаракова, З.Е. Омонимы в хакасском языке: / Автореферат дис. ... канд. филол. наук. / [Elektron resurs] / – Абакан, 2005. – 28 с. URL: <https://cheloveknauka.com/omonimy-v-hakasskom-yazyke> ; Семенова, Е.В. Омонимы в современном якутском языке: / Автореферат дис. ... канд. филол. наук. / [Elektron resurs] / – Якутск, 2013. – 25 с. URL: <https://cheloveknauka.com/omonimy-v-sovremennom-yakutskom-yazyke>

əhatəli şəkildə nəzərdən keçirilmədiyini, buna görə də dərinədən araşdırılmasına böyük ehtiyac olduğunu qeyd edirlər³.

Bu dil hadisəsinin Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiqinə 1980-ci ildən başlanılmışdır. İlk nəzəri mənbə H.Ə.Həsənovun 1980-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilində omonimlik” adlı doktorluq dissertasiyasıdır. Dissertasiyanın “Sintaktik və frazeoloji omonimlər” adlı altıncı fəslində sintaktik vahidlərin omonimliyi məsələsindən bəhs olunmuş, “sintaktik omonim” termini işlənmişdir⁴. M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın “İzahlı dilçilik terminləri” lüğəti isə bu dil hadisəsinin mahiyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından diqqətçəkən bir mənbədir. Həmin sorğu lüğətində “sintaktik omonimiya”, eyni zamanda onunla bu və ya digər cəhətdən əlaqədar olan “amfiboliya” və “sintaktik çoxmənalılıq” terminləri izah olunmuşdur⁵. Ümumiyyətlə, dilçiliyimizdə sırf sintaktik vahidlərin omonimliyinə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqat əsərinə təsadüf etmədik. Dilimizin sintaktik səviyyəsi ilə bağlı tədqiqatların üzərində apardığımız müşahidə və təhlillər nəticəsində məlum oldu ki, tədqiqatçılarımız sintaktik omonimlik hadisəsinə yalnız bu və ya digər sintaktik problemin araşdırılması zamanı toxunmuşlar. K.M.Abdullayev mürəkkəb mübtədanın tərkibindəki subyektin aktiv və ya passiv mövqeyini, F.A.Cəlilov bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiyanın intellektual-qrammatik funksiyasının mənaferqləndirici rolunu, M.M.Musayev türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə sintaksisini, T.Müzəffəroğlu qovuşuq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantik-qrammatik müəyyənləşməni, Ə.Ə.Rəcəbli transformasiya metodunu, Z.Quliyeva maşın tərcüməsi

---

³ Мушаев, В.Н., Абдуллаев, С.Н. Об изучении синтаксических омонимов (на материале монгольских и тюркских языков): [Elektron resurs] / Вестник Калмыцкого университета, – 2016. №4 (32), – с. 109-114. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-izuchenii-sintaksicheskix-omonimov-na-materiale-mongolskih-i-tyurkskih-yazykov/viewer>

⁴ Гасанов, А.А. Омонимия в азербайджанском языке: / Автореферат дис. ... докт. филол. наук. / – Баку, 1980. – с.32-38

⁵ Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti). Azərbaycan dilində / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1989. – s.16; s.243

sistemində müxtəlifmənalılığın aradan qaldırılması problemini, M.N.Əsədova ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin işlənmə imkanları və üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən dolayısı ilə sintaktik vahidlərin omonimliyi məsələsinə də münasibət bildirmişlər⁶. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, sintaktik omonimlik hadisəsi toxunulmamış mövzu deyil, lakin bu mövzudan ötəri bəhs olunmuş, əhatəli tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dilinin sintaktik səviyyəsidir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan dilinin bədii, qismən də elmi və publisistik üslublarına aid mənbələrdən toplanmış omonim sintaktik vahidlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Omonimlik hadisəsinin mahiyyətinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün onun dildəki bütün təzahür imkanları nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan sintaktik vahidlərin omonimliyinin tədqiqi də omonimlik hadisəsi ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamların aşkarlanaraq tədqiqata cəlb olunmasına şərait yarada bilər. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin yaranma və işlənmə mexanizminin müəyyənləşməsi, həmçinin səciyyəvi cəhətlərinin üzə çıxarılmasından ibarətdir. Bu məqsədlə əlaqədar olaraq, qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Azərbaycan və dünya dilçilik ədəbiyyatında sintaktik vahidlərin omonimliyinin tədqiqi ilə bağlı mövcud olan nəzəri fikirləri təhlil etmək;

---

⁶ Абдуллаев, К.М. О составе членов предложения в азербайджанском языке // – Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1982. №3, – c. 57-58; Cəlilov, F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Müəllim üçün vəsait. Azərbaycan dilində / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1983. – s.40; Musayev, M.M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı, 1994. – s.43-62; Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – s.179-212; Rəcəbli, Ə.Ə. Dilçilik metodları / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003. – s.422; Кулиева, З. Проблема разрешения смысловой неоднозначности в системе машинного перевода // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2005. №4, – c.126; Əsədova, M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri / M.N.Əsədova. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s.86-93

2. Sintaktik vahidlərin omonimliyinin uzun zaman tədqiqatlarından kənarda qalmasının səbəblərini aydınlaşdırmaq;
3. Sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı terminologiyayı dəqiqləşdirmək;
4. Sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyini tədqiq etmək;
5. Cümlələrin omonimliyini tədqiq etmək;
6. Sintaktik vahidlərin omonimliyinin meydana çıxmasına səbəb olan amilləri və onun aradan qaldırılmasına şərait yaradan deomonimizatorları müəyyənləşdirmək;
7. Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin informasiyanın ötürülməsi prosesinə təsirini araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli və transformasiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

– Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin adlandırılmasında istifadə olunan çoxsaylı terminlərdən ən uğurlusu və istifadə üçün ən münasibi “sintaktik omonimlik” terminidir;

– Müasir Azərbaycan ədəbi dili sintaktik omonimlik hadisəsinin təzahür imkanlarının öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlı və elmi cəhətdən kifayət qədər əhəmiyyətli faktlarla zəngindir;

– Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin səciyyələndirən cəhətlərdən ən başlıcası onun yaranma mexanizminin kənar dillərin təsirindən uzaq olan milli özünəməxsusluğudur;

– Digər söz birləşmələri ilə müqayisədə III növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi daha çox müşahidə olunur;

– Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələrin omonimliyi daha çox müşahidə olunur, bu fakt sintaktik vahidlərin quruluş mürəkkəbliyi ilə sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesi arasında tərs mütənəsibliyin mövcudluğu ilə izah oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin materialları əsasında həm sərbəst söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin omonimliyi sistemli şəkildə geniş tədqiq olunur, dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin yaranma mexanizmi və onun sintaktik səviyyədə özünü büruzə verən digər təsadüfi məna müxtəlifliyi hallarından fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, bu dil hadisəsinin tədqiqatdan kənar qalmasının səbəbləri açılır və sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı terminologiya dəqiqləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan dilçiliyinə aid elmi tədqiqatlarda, orta və ali məktəb dərslərində omonimlik hadisəsinin əhatəli təsviri üçün nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu tədqiqat işindən omonimlik hadisəsi, sintaktik vahidlərin informativ yükü, onların ünsiyyət prosesindəki mövqeyi, mətn və kompüter dilçiliyi, xüsusilə də məşin tərcüməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar zamanı faydalanmaq olar.

Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ali məktəblərin filoloji fakültələrində müasir Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair mühazirə və seçmə fənlərin təşkilində;
2. Orta və ali məktəblər üçün dil dərsləri ilə bağlı dərslər və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında;
3. Mətnlərin avtomatik emalını həyata keçirən kompüter proqramlarının həll alqoritmlərinin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas nəticələri dilçiliyə dair müxtəlif jurnallarda çap olunmuş yeddi elmi məqalədə, üç yerli və iki beynəlxalq konfrans məruzəsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (7 səhifə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil (51

səhifə), II fəsil (39 səhifə), III fəsil (49 səhifə)), tədqiqatın əsas müddəalarını özündə əks etdirən nəticə (4 səhifə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından (23 səhifə) ibarət olmaqla 175 səhifədir. Dissertasiyanın (ədəbiyyat siyahısı istisna olunmaqla) işarə ilə ümumi həcmi 287174-dür.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodları, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Dilçilikdə sintaktik vahidlərin omonimliyi məsələsi**” adlanan I fəslə üç paragrafdan ibarətdir. “**Leksik və frazeoloji səviyyədə omonimlik**” adlanan **birinci paragrafda** dilçiliyin leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya və morfonologiya bölmələrində omonimlik hadisəsi ilə bağlı aparılan elmi tədqiqatların mahiyyəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır, omonim sintaktik vahidlərin uzun zaman ərzində bu tədqiqatlardan kənar qalması səbəblərinin dəqiq elmi izahının verilməsi üçün zəmin hazırlanır.

Omonimlik hadisəsi geniş, hərtərəfli və əhatəli şəkildə məhz sözlər əsasında tədqiq olunmuşdur. Bu, omonimliyin daha çox dilin leksik səviyyəsində aktiv şəkildə təzahür etməsi ilə əlaqədardır. Omonimlik hadisəsi ilə bağlı aparılan çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, dilin bütün vahidləri (fonetik səviyyənin vahidləri istisna olmaqla) omonim səciyyə daşıya bilər, lakin omonimlik hadisəsi dilin bütün səviyyələrində eyni dərəcədə təzahür etmir. Buna baxmayaraq, bu cəhət onun müxtəlif səviyyələrin vahidləri fonunda tədqiq olunmasının əhəmiyyətini azaltmır.

Dilçilikdə daha çox çoxmənalılıq hadisəsinin mövcudluğunun qənaət prinsipi ilə bağlılığından bəhs olunsa da, bəzən omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesi də həmin prinsipin nəticəsi kimi izah olunur. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya dilçiliyində bu məsələyə münasibətdə dil tədqiqatçıları iki mövqedə dayanırlar: 1) omonimlik hadisəsi ilə dilin qənaətə meyilliliyi arasında heç bir əlaqənin olmadığını söyləyənlər (bu mövqedə dayanan tədqiqatçılar omonim sözlərdən bəhs etdikdə bir deyil, iki və daha artıq dil işarəsini (sözü) nəzərdə tuturlar); 2) omonimlik hadisəsinin dilin qənaətə meyilliliyinin nəticəsi kimi qəbul edənlər (bu mövqedə dayanan tədqiqatçılar isə omonim cərgənin üzvlərinə bir leksik vahid kimi izah verirlər). Omonimlik hadisəsi dilin qənaətə meyli kimi qiymətləndirilməməlidir. Bəzi istisnaları çıxmaq şərti ilə omonim sözlərin böyük əksəriyyəti müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəraitlərdə formalaşdıqları üçün forma baxımından eyni olmaları onlardan bir söz kimi danışmağa heç bir əsas vermir.

Omonimliyin dilin daxili qanunları ilə idarə olunan dil hadisəsi və ya təsadüfi hal kimi tədqiq olunması məsələsinə daha düzgün münasibət bildirmək üçün Ferdinand de Sössürün dil işarəsinin sərbəstliyi və dəyişməzliyi haqqındakı fikrinə istinad olunması zəruridir⁷. Bu iki cəhət bir-birinə zidd cəhətlər kimi diqqəti çəksə də, amma mühüm bir məsələnin ön plana çəkilməsinə əsas verir. Dil müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərir. Burada zahirən təsadüfi xarakter daşıyan istənilən cəhət də məhz bu qanunauyğunluqlara tabe olur. Bu fakt omonimlik hadisəsinə də şamil oluna bilər. L.V.Malaxovski qeyd edir ki, “*omonimlik özündə təsadüfiliklə qanunauyğunluğu sıx şəkildə birləşdirən dil hadisəsidir, nisbi yox, mütləq linqvistik universalidir, dildə omonimlərin mövcudluğu mütləq və qanunauyğundur; dilin təbii inkişafının qaçılmaz nəticəsidir*”⁸.

---

⁷ Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / Ferdinand de Sössür, tərc. ed. N.Q.Cəfərov. – Bakı: BDU, – 2003. – s.146; s.151

⁸ Малаховский, Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л.В.Малаховский. – Ленинград: «Наука» Ленинградское отделение, – 1990. – с.9; с.15

Omonimlik hadisəsi ilə əlaqədar olan mürəkkəb məsələlərdən biri də təsnifatla bağlıdır. Omonimlik hadisəsinin sistemli və hərtərəfli tədqiqi üçün düzgün təşkil olunmuş, bu dil hadisəsinin bütün incəliklərini özündə əhatə edən dolğun təsnifat zəruri və əhəmiyyətlidir. Dilçilərin omonimlik hadisəsi ilə bağlı irəli sürdükləri təsnifatları nəzərdən keçirdikdən sonra bu qənaətə gəldik ki, H.Həsənovun təqdim etdiyi təsnifat öz əhatəliliyi ilə seçilir⁹.

Omonimlik hadisəsi dilin frazeoloji səviyyəsinin vahidlərində də özünü büruzə verir. Frazeoloji birləşmələrin əsasında məcazi mənə dayanır. Deməli, həqiqi mənalar əsasında yaranan leksik omonimlikdən fərqli olaraq, burada məcazi mənaların omonimliyindən danışmaq lazım gəlir.

Dilçilikdə diqqətçəkən məsələlərdən biri də çoxmənəlilik və omonimlik hadisələrinin kontekstə münasibəti məsələsidir. Bu iki dil hadisəsindən birincisi kontekstlə daha çox bağlıdır, çünki çoxmənəli sözün mövcud olan bütün mənə çalarları məhz həmin sözün digər sözlərlə müxtəlifşəkili əlaqəsi zəminində meydana çıxır. Omonimlik hadisəsinin kontekstə münasibətdə daha sərbəst olması bəzən bu dil hadisəsinin ünsiyyətə mane olan, idarə oluna bilinməyən dil hadisəsi kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Fikrimizcə, omonimlik hadisəsi dilin inkişaf qanunlarına zidd mövqedə dayanmayan və ünsiyyət prosesinə mane olmayan dil hadisəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

“Sintaktik səviyyədə omonimlik” adlanan **ikinci paraqrafda** sintaktik vahidlərin omonimliyi ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri mənbələr təhlil olunur. H.Ə.Həsənov, M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, T.Müzəffəroğlu, Ə.Ə.Rəcəbli, Z.Quliyeva və M.N.Əsədovanın sintaktik omonimlik hadisəsi ilə bağlı fikirlərinin təhlili əsasında bu dil hadisəsinin Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi səviyyəsi müəyyənləşdirilir, həlli əhəmiyyətli olan, amma hələ də ciddi şəkildə araşdırılmayan məsələlərə diqqət yetirilir.

---

⁹ Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / tərt. ed. H.Ə.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2012. – s.24-33

Dil vahidlərinin forma və məzmun əlaqələnməsindəki daxili qanunauyğunluqların sintaktik vahidlər üçün daha mühafizəkar olduğunu və bu əlaqələnmədə dil vahidlərinin kəmiyyətə tərkibinin mühüm rol oynadığını qeyd edən T.Müzəffəroğlu sintaktik vahidlərdə də omonimlik faktının mövcud olduğunu və öz tədqiqatçısını gözlədiyini yazır: *“Bu baxımdan kəmiyyət və keyfiyyətin qarşılıqlı tərs mütənəsb münasibətində dil vahidlərinin omonimləşmə faktoru sintaktik səviyyədə öz fəallığını azaltmış olur. Bu isə sintaktik vahidlərin mahiyyətə daha mürəkkəb quruluşa malik olmaqla konkretliyə meyli ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, sintaktik qatın vahidləri digər qatın vahidləri kimi çoxmənəlilik və omonimlik xüsusiyyətinə də malikdir”*¹⁰.

Söz birləşməsinin hər zaman onun üçün kontekst rolunu oynayan cümlələrin daxilində işlənməsi, cümlənin isə təklikdə deyil, digər cümlələrlə qarşılıqlı əlaqədə, müəyyən mətn daxilində işlənməsi onlarda potensial şəkildə mövcud ola biləcək ikinci mənanın reallaşmasının qarşısını alır, buna görə də sintaktik səviyyədə mövcud olan omonimlik uzun müddət diqqətdən kənar qalır, yalnız məşin tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatların nəticəsində aşkarlanır. Sintaktik vahidlərin sözlərdəki çoxmənəlilik və omonimlik faktlarını aradan qaldıran dil vahidləri kimi çıxış etməsi sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqatdan kənar qalmasının ikinci səbəbidir. Üçüncü səbəb kimi dilçilikdə sintaktik vahidlərin semantikasından bəhs olunarkən həmin dil vahidlərinin məna baxımından konkretliyə malik olması, onların məzmun və formaları arasındakı əlaqənin qeyri-ixtiyariliyi, çoxmənəlilik və omonimlikdən uzaq olması, məzmunlarındakı güclü motivləşmə, bu dil vahidlərinin mənanı dəqiqləşdirən sintaqmatik münasibətlər əsasında formalaşması kimi xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanılmasını göstərmək olar. Sintaktik vahidlərin omonimliyinin tədqiqatdan kənar qalmasının dördüncü səbəbi dilin kommunikativ funksiyasının sintaktik səviyyənin vahidləri əsasında həyata

---

¹⁰ Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azərneşr, – 2002. – s.179

keçirilməsidir. Sintaktik vahidlərin semantikasındakı konkretliyə və təkmənalılığa meyil kimi cəhətlər omonimliklə bağlı faktların meydana çıxmasını məhdudlaşdırır, bu isə dilə kommunikativ funksiyasını tam şəkildə reallaşdırması üçün əlverişli şərait yaradır.

Sintaktik vahidlərin omonimliyini fərqləndirən cəhətləri bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) Milli səciyyəlidir, hər bir dildə özünəməxsus şəkildə meydana çıxır¹¹; 2) Leksik omonimlərlə müqayisədə nisbətən məhduddur, çətin yaranır, əksərən gizli qalır, diqqəti cəlb etmir; 3) Sintaktik omonimlərin dildəki mövcudluğu ani və təsadüfi xarakter daşıyır.

Sintaktik vahidlər (xüsusən də cümlələr) dilçilikdə həm dil, həm də nitq vahidləri kimi tədqiq olunur. Sintaktik omonimlik hadisəsinin bəzən dil, bəzən isə nitq faktı kimi göstərilməsi bununla da bağlıdır. Fikrimizcə, sintaktik omonimlik hadisəsinin dil faktı kimi təqdim olunması daha doğru olar, çünki omonimlik dil vahidlərinin mənə tərəfi ilə bağlı olan hadisədir. Mənə isə nitq deyil, dil faktıdır.

F.A.Dreyzin, V.Y.Pines, M.-A.Pavo, C.-E.Sarfati, A.A.Zaliznyak, M.M.Filippova, M.V.Yudina, O.V.Draqoy kimi tədqiqatçılar sintaktik omonimlik hadisəsinə məşin tərcüməsi sahəsinin öz aktuallığını bütün dövrlər üçün qoruyan ən mühüm problemi, mətnin avtomatik emalında qarşıda duran ən böyük çətinlik kimi qiymətləndirirlər, bunu sağlam düşüncəyə, gerçəklik və dil ilə bağlı ətraflı biliklərə əsaslanan insanın həmin problemi kommunikasiya prosesindəki geniş kontekst vasitəsilə asanlıqla aradan qaldıra bilmək imkanının məşin (kompüter) sistemləri üçün əlçatmaz olması ilə əlaqələndirirlər.

Dilçilikdə sintaktik omonimlik hadisəsinin insanlar arasındakı ünsiyyət prosesinə təsirinin öyrənilməsinə daha çox diqqət ayrılmışdır. Tədqiqatçılar məsələyə yanaşma baxımından iki qrupa ayrılırlar:

---

¹¹ Əliyeva, G.S. Yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri cümlədə omonimlik yaradan vasitə kimi (Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №1, – s.13

1) Sintaktik omonimlik hadisəsinin ünsiyyət prosesinə mane olmadığını qeyd edənlər (Z.Quliyeva, D.A.Salkova, A.V.Qladki, M.V.Yudina, N.V.Novoselova, K.Fușs) – biz bu qrupa daxil olan tədqiqatçılarla həmfikirik;

2) Sintaktik omonimlik hadisəsinin ünsiyyət prosesi üçün ciddi maneə təşkil etdiyini qeyd edənlər (A.N.Qvozdev, N.P.Kolesnikov, Q.V.Kolşanski, A.A.Zaliznyak, O.V.Draqoy, Y.V.Şkurko, O.A.Lapteva).

Birinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar omonim cümlələrin kəmiyyətə kifayət qədər çoxluq təşkil etdiyini, buna baxmayaraq, sintaktik omonimlik hadisəsinin kommunikasiya prosesinə mane olmadığını qeyd edirlər, kontekstin (situasiyanın) omonim mənalardan həmin an üçün düzgün olanını seçməyə, digər mənaları isə müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmağa yardım etdiyini xüsusi olaraq vurğulayırlar.

“Sintaktik vahidlərin omonimliyinə terminoloji aspektdən yanaşma” adlanan **üçüncü paraqrafda** qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyində dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsi ayrıca olaraq geniş tədqiqata cəlb olunmadığından bu dil hadisəsi ilə bağlı zəngin terminologiya da mövcud deyil. Dilçiliyimizdə bu dil hadisəsinin adlandırılması üçün “sintaktik omonimlik” terminindən istifadə olunur. “Sintaktik omonimlik” termini rus dilindən (“синтаксическая омонимия” termini əsasında) kalka üsulu ilə alınmış söz birləşməsi formasında olan termindir. Bu termin dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən omonimlik hadisəsinin mahiyyətini dolğun şəkildə ifadə etdiyi üçün ən uğurlu termindir və istifadə olunması münasibdir.

Dissertasiyanın **“Söz birləşmələrinin omonimliyi”** adlanan **II fəsl** **“Ümumi qeydlər”**dən və iki paraqraftan ibarətdir. **“Ümumi qeydlər”** adlı hissədə göstərilir ki, söz birləşmələrinin omonimliyi dedikdə sintaktik səviyyənin vahidləri olan sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyi nəzərdə tutulmalıdır. *Qara kağız, şam bazarı, müdirin sağ əli, professorun kamerası* tipli tərkibində omonim və ya çoxmənalı sözlər olan birləşmələr omonim söz birləşmələri kimi izah oluna bilməz, çünki omonim sərbəst söz

birləşmələri eyni leksik tərkib əsasında formalaşan birləşmələrdir. Tərkibində omonim sözlər olan birləşmələr isə eyni leksik tərkibli birləşmələr hesab oluna bilməz, çünki omonim sözlərin özü ayrı-ayrı leksik vahidlərdir. Tərkibində çoxmənalı sözlər olan söz birləşmələrində isə yalnız çoxmənalı söz əsasında meydana çıxan həqiqi və məcazi mənələrdən bəhs etmək mümkündür ki, bu da sintaktik omonimliyə aid deyil. *Ata məhəbbəti* (1.(onun) *at-a məhəbbəti*; 2.*atanın bəslədiyi məhəbbət*) tipli sırf təsadüfi forma uyğunluğuna əsaslanan məna müxtəlifliyi, *Qoca kişi* (1.*Qoca (şəxs adı)*; 2.*qoca (fiziki əlamət)*) tipli tərkibində həm leksik, həm də onomastik vahid kimi anlaşıla bilən sözlərin işləndiyi bəzi söz birləşmələrinin mənasında meydana çıxan təsadüfi ikimənalılıq, həmçinin *şair qardaşı* (1.(onun) *şair olan qardaşı*; 2.*şair(in) qardaşı*) tipli II növ təyini söz birləşmələri ilə təktərəfli daxili təyinli III növ təyini söz birləşmələrinin təsadüfi quruluş eyniliyi də sintaktik omonimlik kimi şərh oluna bilməz.

“İsmi birləşmələrin omonimliyi” adlanan **birinci paraqrafın “I növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi”** adlanan **ilk bəndində** I növ təyini söz birləşmələrində omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesi təhlil olunur. Bu prosesdə yanaşma əlaqəsinin rolu qeyd olunur. Yanaşma əlaqəsi omonimlik hadisəsinin meydana çıxmasında o zaman fəal olur ki, birləşmədəki sözlərin sayı ikidən çox olsun. Bu zaman birinci tərəf daha fəal iştirak edir. Birinci tərəf kimi çıxış edən sözlər əsas tərəflə ya birbaşa, ya da birinci tərəf kimi çıxış edən digər qonşu sözlər vasitəsilə əlaqələnir. Bu hal dildə özünü məhdud şəkildə büruzə verir, çünki *“yanaşma əlaqəsi ilə yaradılmış təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi bəzən bir neçə sözdən ibarət ola bilər, lakin bu sözlərin hamısı birlikdə yenə də ikinci tərəfdən asılı bir vəziyyətdə olur; onu təyin etməyə xidmət edir”*¹².

Omonim I növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

---

¹² Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Red. M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: ADU, – 1959. – s.72

1. *Balaca hasarlı həyətlər, iri güllü süfrə, böyük kəfgirli saat* tipli tərkibində bir sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu sifət, –l⁴ şəkilçili düzəltmə sifət və isim işlənən I növ təyini söz birləşmələrindəki omonimlik;

2. *Yeddi imzalı hökm, yüz yaşlı kişi* tipli tərkibində miqdar sayı, –l⁴ şəkilçili düzəltmə sifət və isim işlənən I növ təyini söz birləşmələrindəki omonimlik. Bu birləşmələrdə omonimliyə təsadüf olunması, fikrimizcə, –l⁴ şəkilçili düzəltmə sifətlərlə yanaşı, sayın əsas tərəfə zəif yanaşması ilə də izah oluna bilər;

3. Bəzi birləşmələrin birinci tərəfi əksərən ətrafına çoxlu sayda söz toplayan feili sifətlərlə ifadə olunur. Həmin feili sifətlər omonimliyin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır, məsələn: *Beləliklə, bir zaman qılıncından öpdüyü vəliəhdin ibadət otağında – müqəddəs mehrab qabağında tutduğu bədnam iş şeyxi teymurilərdən döndərmək əvəzinə, onun Əmir Teymura etiqadının daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu*¹³: 1.vəliəhdin tutduğu iş (əsas); 2.kiminsə vəliəhdin otağında tutduğu iş.

“II növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi” adlanan **ikinci bənddə** göstərilir ki, II növ təyini söz birləşmələrində omonimlik hadisəsinin meydana çıxmasında bu birləşmələrin ikinci, yəni əsas tərəfi daha çox fəaldır. II növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi işlənən elə sözlər vardır ki, həmin sözlərin semantikasının təsiri ilə birləşmənin birinci tərəfi bəzən aktiv mövqedə dayanaraq subyekt, bəzən isə passiv mövqedə çıxış edərək obyekt kimi müəyyənlik qazanır. Dilimizdə əsas tərəfi *məhəbbət, sevgi, söhbət, dərd, kədər, qəm, pay, pul, rəsm, şəkil, təsvir, dava, iş, adam* kimi isimlərlə ifadə olunan ismi birləşmələrdə omonimlik faktına təsadüf etmək mümkündür, məsələn: *Oğul məhəbbəti* – a) Birinci tərəf aktivdir, məhəbbət bəsləyən tərəfi göstərir: – *Sənə nə olub, ay ana? – dedi. Oğul məhəbbəti və ailə istiliyi ilə deyilən bu sözə Sona qəti cavab verdi*¹⁴; b) Birinci tərəf aktiv deyil və məhəbbət

¹³ Hüseynov, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M.Hüseynov. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 1988. – s.113

¹⁴ Mir Cəlal. Bir gəncin manifesti. Roman / Mir Cəlal, red. M.Zeynalova. – Bakı: Gənclik, – 1980. – s.225

bəslənilən tərəfi göstərir: *Onu ağlamağa məcbur eləyən oğul məhəbbəti hissi dəyişdi, onun ürəyi yenə də daşa döndü. Oğlu Süleyman da bir azdan onun taxtına göz dikəcək, atasının ölümünü arzulayacaq*¹⁵.

“III növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi” adlanan üçüncü bənddə göstərilir ki, bu birləşmələrdə omonimlik hadisəsi özünü daha geniş şəkildə büruzə verir. Bu fakt həmin birləşmələrin elastik quruluşu və dildəki işlənmə tezliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır. III növ təyini söz birləşmələrinin də omonimliyi ikinci tərəfin təsiri ilə birinci tərəfin prosesin aktiv və ya passiv iştirakçısına çevrilməsi fonunda yaranır.

Omonim III növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Özündə həm adlıq, həm də yiyəlik hallı konstruksiyaların mənasını daşıyan söz birləşmələri, məsələn: *Mahmudun dərdi* – a) Birinci tərəf dərd çəkəni bildirir: *yox, Mahmudun dərdi təkə Məryəm dərdi deyildi*¹⁶; b) Birinci tərəf dərdi çəkiləni bildirir: *Gəncənin qız-gəlini belə bir söz danışdı ki, guya bir saray kənizi Mahmudun dərindən özünü asmışdı*¹⁷;

2) Özündə həm adlıq, həm də yiyəlik hal + haqqında (və ya barəsində) qoşmalı konstruksiyaların mənasını daşıyan söz birləşmələri, məsələn: *mənim söhbətim* – a) Birinci tərəf fəal olub, söhbət edəni bildirir: *Siyasi icmalçı. ... Mənim Sizinlə bütün bu əhvalatlar barədə xüsusi söhbətim olacaq!*¹⁸; b) Birinci tərəf qeyri-fəal olub, haqqında söhbət gedəni bildirir: – *Könül, bu günlərdə evinizdə mənim söhbətim olmayıb?*¹⁹;

---

¹⁵ Kərimzadə, F.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / F.İ.Kərimzadə. – Bakı: Ağrıdağ, – c. 2: Çaldıran döyüşü (roman). – 2003. – s.278

¹⁶ Elçin. Seçilmiş əsərləri / Elçin. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – 2005. – s.357

¹⁷ Yenə orada. – s.332

¹⁸ Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Elçin. – Bakı: ÇINAR-ÇAP, – c. 3. – 2005. – s.349

¹⁹ Qədizadə, S.D. 46 bənövşə. Povestlər, mənsur poema və hekayələr / S.D.Qədizadə. – Bakı: Gənclik, – 1970. – s.36

3) Özündə həm adlıq, həm də yönlük hallı konstruksiyaların mənasını daşıyan söz birləşmələri, məsələn: *mənim qiymətim* – a) Birinci tərəf fəal olub, qiymət verəni bildirir: *Mən dedim: – Güllü pis qızıdır. / – Nə üçün? – deyə o, görünür, mənim qiymətimə o qədər də əhəmiyyət verməyərək soruşdu*²⁰; b) Birinci tərəf qeyri-fəal olub, qiymət veriləni bildirir: *Məhəbbət dərsindən kəsildim yaman, / Oldu bu körpə də “qiymətim” mənim*²¹;

4) Özündə həm adlıq, həm də təsirlik hallı konstruksiyaların mənasını daşıyan söz birləşmələri, məsələn: *mənim dəvətim* – a) Birinci tərəf fəaldır, dəvət edəni bildirir: *Fazılخان. Sözüünüz, şeiriniz gəlib İrana, / gəlin özüünüz də ... bu, dəvətimdir. / Burda görməyimsə Sizi, inanın, / mənim görüşüm yox, ziyarətimdir*²²; b) Birinci tərəf fəal deyil, dəvət olunanı bildirir: *– Mənim saat 13-ə dəvətim var... / – Kim dəvət edib?.. – dedi. / – Frau Zibek*²³;

5) Özündə həm adlıq, həm də yerlik hallı konstruksiyaların mənasını daşıyan söz birləşmələri, məsələn: a) Birinci tərəf təəssürat yaradanı bildirir: *Məsud oxuduğu, qulaq asdığı, gördüyü ədəbi, rəssamlıq və musiqi əsərlərinin uzun zaman təsiri altına düşür, onların təəssüratı ilə yaşayırdı*²⁴; b) Birinci tərəf təəssüratın kimdə yarandığını bildirir: *Nilufər də onun təəssüratı barədə heç bir şey soruşmadı*²⁵.

“Feili birləşmələrin omonimliyi” adlanan **ikinci paraqrafda** qeyd olunur ki, omonim feili birləşmələrin məzmun fərqi həmin birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlərin bir-biriləri ilə müxtəlif

---

²⁰ Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M.Əfəndiyev. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – c. 3. – 2005. – s.258

²¹ Vahabzadə, B.M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.M.Vahabzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c. 2: Poemalar. – 2004. – s.213

²² Həsənzadə, N.Ə. Mənim nikahımı pozdu təbiət. Şeirlər və poemalar / N.Ə.Həsənzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.244

²³ Məsud, A. Yazı (Roman, esse, hekayə) / A.Məsud. – Bakı: Qanun, – 2005. – s.133

²⁴ Abbaszadə, H.A. Nurdan yoğrulmuşlar / H.A.Abbaszadə. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – 2008. – s.493

²⁵ Hasilova, X.M. Heç kim yad deyildi. Povestlər və hekayələr / X.M.Hasilova. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s.293

şəkildə əlaqələnə bilməsi nəticəsində yaranır. Omonim feili birləşmələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Əsas tərəfi feili sifətlə ifadə olunan feili birləşmələr: Buraya əsas tərəfi $-an^2$, $-dıq^4$ +mənsubiyyət və ya $-mış^4$ şəkilçili feili sifətlərlə ifadə olunan feili birləşmələr daxildir, məsələn: *Heç ərlək-boyluq qızı olan, sənin kimi oğul böyüdən kişi də belə iş tutarmı?*²⁶: 1.sənin kimi oğul (əsas); 2.sənin kimi böyüdən;

2) Əsas tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan feili birləşmələr: Buraya əsas tərəfi $-ıb^4$, $-araq^2$, $-arkən^2$, $-anda^2$, $-dıqda^4$, $-(ma)mış^2$ şəkilçili feili bağlamalarla ifadə olunan feili birləşmələr daxildir, məsələn: *Xəlil açıq qapıdan artırmaya düşən işıq zolağına baxıb fikirləşdi*²⁷: 1.(açıq qapıdan)→düşən (əsas); 2.(açıq qapıdan)→baxıb;

3) Əsas tərəfi məsdərlərlə ifadə olunan feili birləşmələrin omonimliyinə nümunə tapmaq olduqca çətinidir. Belə birləşmələr, əsasən, ismi birləşmələrin birinci tərəfi kimi işləndikdə omonimliklə bağlı maraqlı faktlar verə bilər, məsələn: *Məsələn, Şah Abbasın ağıllı vəzirinə və ya sərkərdəsinə sahib çıxmaq həvəsi kitabdan kitaba addımlayır*²⁸: 1.kimsə sahib çıxır (əsas); 2.Şah Abbas özü sahib çıxır.

İsmi birləşmələrlə müqayisədə feili birləşmələrin cümlədən daha çox asılı olması onlarda bəzən özünü büruzə verən omonimliyin cümlə daxilində asanlıqla aradan qaldırılmasına şərait yaradır, buna görə də feili birləşmələrin omonimliyi ünsiyyət prosesi üçün heç bir maneə təşkil etmir.

Dissertasiyanın “**Cümlələrin omonimliyi**” adlanan **III fəsl**i iki paraqraftan ibarətdir. “**Sadə cümlələrin omonimliyi**” adlanan **birinci paraqrafta** qeyd olunur ki, sintaktik omonimlik hadisəsinin təzahürü nəticəsində meydana çıxan mənalar dil gerçəkliyində mövcud olduğu kimi, obyektiv gerçəklikdə də mövcud olmalıdır, yəni “*cümlə vasitəsilə verilən həmin müxtəlifməzmunlu*

²⁶ Şıxlı, İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Q.Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – s.10

²⁷ Məlikzadə, İ.A. Seçilmiş əsərləri / İ.A.Məlikzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.59

²⁸ Rüstəmханlı, S.X. Ömür kitabı / S.X.Rüstəmханlı. – Bakı: Gənclik, – 1989. – s.65

informasiyalar mütləq obyektiv gerçəkliyin müxtəlif hadisələrinə müvafiq gəlməlidir”²⁹.

Sintaktik omonimliyin yaranma mexanizminin ən düzgün izahını O.A.Lapteva vermişdir: “*Sintaqmatik omonimliyin mexanizmi ona görə fəaliyyətə başlayır ki, yan-yana yerləşən dil vahidləri özlərinin bütün əlaqələnmə imkanlarını aktivləşdirir*”³⁰.

Cümlədə eyni anda iki (və hətta bəzən daha çox) informasiyanın meydana çıxması ilə nəticələnən bu cür əlaqələnmə imkanlarının aktivləşməsi və müxtəlif qrammatik birləşmələrin formalaşması zamanı cümlədəki bir söz və ya söz birləşməsi daha çox fəallıq nümayiş etdirir ki, bunu sadə cümlə omonimliyi ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələrdə də müşahidə etmək mümkündür.

Dildə təsadüf olunan aşağıdakı halları sadə cümlə omonimliyinə aid etmək olar:

1) Bəzi cümlələri mətndən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirdikdə elə bir təsəvvür formalaşır ki, həmin cümlələr mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələrdir, bu da onların tərkibindəki bəzi sözlərin (*arvad, kişi* sözlərinin, soyadların, peşə-vəzifə, titul, hərbi və elmi dərəcə, qohumluq anlayışı ifadə edən isimlərin) müxtəlifşəkilli sintaktik əlaqələrin meydana çıxması üçün əlverişli şərait yaranan mövqedə yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu, situativ xarakterli mənə müxtəlifliyidir, məsələn: *Əhməd kişinin dərdini dağıtmaq üçün söhbətini bir az da şirinləşdirməyi qərara aldı*³¹: 1.Əhməd qərara aldı. Söhbət Qoca kişidən gedir (əsas); 2.Əhməd kişi (qərara alan şəxs məlum deyil);

2) İsmın hal kateqoriyası da (xüsusən yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənən sözlər) cümlədə omonimliyin meydana

---

²⁹ Шкурко, Е.В. Синтаксическая неоднозначность и ее разновидности: [Elektron resurs] / Розділ II. Актуальні проблеми граматики. URL: <https://docplayer.com/51468400-Sintaksicheskaya-neodnoznachnost-i-ee-raznovidnosti.html>

³⁰ Лаптева, О.А. Речевые возможности текстовой омонимии. Изд. 3-е. / О.А.Лаптева. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», – 2009. – с.12

³¹ Şıxlı, İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Q.Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – с. 2. – 2005. – s.262

çıxmasında mühüm rol oynayır, məsələn: *Qaragözə təcili çay hazırladı*³²: 1.Qaragöz Qoşatxan üçün çay hazırladı (əsas); 2.Çay Qaragöz üçün hazırlandı;

3) Feili bağlamalar müstəqil şəkildə işlənib cümlənin xəbəri ilə birbaşa əlaqələndiyi kimi, özlərindən sonra gələn feili sifətlərin yaratmış olduğu tərkibin daxili üzvü kimi də çıxış edə bilir ki, bu da cümlə omonimliyinə yol açmış olur, məsələn: *Mən qayığın kənarına söykərib papiros çəkən gözüqiyyədən zərəfatyana soruşdum*³³: 1.(qayığın kənarına söykərib papiros çəkən)→gözüqiyyə (əsas); 2.(qayığın kənarına söykərib)→soruşdum;

4) Tərkibində *kimi* qoşması olan birləşmələrin cümlədəki müxtəlif sözlərlə eyni anda əlaqələnməsi də omonimlik yaradır. Həmin birləşmələr həm cümlənin adlarla ifadə olunan hər hansı bir üzvü, həm də xəbəri ilə bağlanır, məsələn: *Hacıqulu. ... Mustafa oğlu kimi yoxsulları yoldan çıxarır*³⁴: 1.Mustafa oğlu kimi yoxsullar (əsas); 2.Mustafa oğlu kimi yoldan çıxarır;

5) Cümləyə daxil olan hər hansı bir söz və ya söz birləşməsinin eyni anda həm feilin təsriflənməyən formalarının (xüsusən də feili sifətlərin) yaratmış olduğu tərkiblərin daxili üzvünə çevrilməsi, həm də cümlənin müstəqil üzvü kimi anlaşılması nəticəsində omonimlik meydana çıxır ki, bu zaman xəbər zonasına daxil olan üzvlərin fəallığı müşahidə olunur, məsələn: *Hətta Ərmağanla baş verə bilən hər hansı ixtilafın da üstünü örtüb malalasınlar*³⁵: 1.(Ərmağanla baş verə bilən)→ixtilaf (əsas); 2.Ərmağanla birgə örtüb malalasınlar;

6) Bəzi cümlələrdəki müəyyən söz və ya söz birləşmələrinin potensial olaraq həmcins üzv kimi düşünülməsi və yaxud öz həmcinslik xüsusiyyətini itirərək daxil olduğu həmcins üzvlər

---

³² İbrahimov, M.Ə. Əsərləri: [10 cilddə] / M.Ə.İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c. 4: “Böyük dayaq” romanı. – 1979. – s.318

³³ Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.M.Əfəndiyev. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – c. 3. – 2005. – s.381

³⁴ Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.M.Əfəndiyev. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – c. 2. – 2005. – s.263

³⁵ Rəhimov, S.H. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / S.H.Rəhimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.35

cərgəsindən çıxması həmin cümlələrin omonimləşməsi ilə nəticələnir, məsələn: *Əslində onlar vaxtilə “Həqq məkanından qovulmuş” rəis Yusifin hökmü ilə Hacı Bayram Vəlinin qullarına çevrilmiş bədbəxt adamlardır*³⁶: 1.(vaxtilə “Həqq məkanından qovulmuş”)→Yusif (əsas); 2.(vaxtilə “Həqq məkanından qovulmuş”)→adamlardır (həmcins təyinlərdən biri kimi).

Qeyd edək ki, cümlə üzvləri ilə bağlı omonimliyin rəngarəng formaları var ki, dissertasiyada bunlar geniş şəkildə şərh edilir.

Bəzən omonim cümlələrin heç bir informativ yükə sahib olmadığı da qeyd olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, aid olduğu mətndən təcrid olunmuş istənilən cümlə informasiyanı dolğun şəkildə ötürmə qabiliyyətini tam və ya qismən itirir, buna görə də belə bir hal yalnız omonim cümlələrə şamil etmək doğru olmaz.

Üçüncü fəslin **“Mürəkkəb cümlələrdə omonimlik”** adlanan **ikinci paraqrafı** iki bənddən ibarətdir. **“Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə omonimlik”** adlanan **birinci bənddə** qeyd olunur ki, cümlələr quruluşca mürəkkəbləşdikcə onlarda sintaktik omonimlik hadisəsinin mövcudluğu ehtimalı azalır. Buna səbəb mürəkkəb cümlələrin struktur mürəkkəbliyinin onların semantikasında yaratmış olduğu konkretlik və informasiya tutumunun tamlığıdır. Məhz buna görədir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr sintaktik omonimliyin tədqiqi üçün zəngin material, diqqətçəkən maraqlı faktlar vermir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr sanki sadə cümlələr üçün mikromətn (kontekst) rolunu oynayır, deomonimizator funksiyasını daşıyır və sintaktik omonimlik hadisəsi üçün əlverişli şərait yaratmaq əvəzinə, onun meydana çıxmasına təkən verən amilləri aradan qaldırır.

Azərbaycan dilçiliyində mənə əlaqələri ilə bağlı mövcud olan aşağıdakı fikri burada qeyd etməyi zəruri hesab etdik: *“Bir qayda olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlə iki cümlənin birləşməsindən düzəldilmişsə, onun komponentləri arasında yalnız bir mənə əlaqəsi ola bilər”*³⁷.

---

³⁶ Hüseyinov, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M.Hüseyinov. – Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1988. – s.275

³⁷ Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / Red. Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – c. 3: Sintaksis. – 1981. – s.369

Bu fikir dilimizdə sırf məna əlaqələrinə əsaslanan omonimlik hallarından bəhs etməyin mümkünsüz olması qənaətinə gəlməyə heç bir əsas vermir. Dilimizdə belə halların mövcudluğu yuxarıdakı fikrin doğruluğunu inkar etmir, yəni bu o demək deyildir ki, omonim tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında eyni anda iki məna əlaqəsi mövcuddur. Burada, sadəcə olaraq, eyni leksik və qrammatik tərkibə malik komponentlərdən təşkil olunan müxtəlifmənalı iki tabesiz mürəkkəb cümlədən söhbət gedir. Bu cümlələrdən biri bu, digəri isə başqa mətnin məhsuludur, beləliklə, hər bir cümlə yalnız bir məna əlaqəsi ilə çıxış edir. Potensial cəhətdən omonim olan cümlələrin komponentləri arasında zaman, ardıcılıq və qarşılaşdırma (bu əlaqə daha çoxdur) əlaqələrindən hər hansı biri mövcud olur. Həmin cümlələri aid olduqları mühitdən ayıraraq özümüzün təsəvvür etdiyimiz başqa yeni bir mühitə saldıqda isə onların tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri səbəb-nəticə əlaqəsi ilə əvəzlənir, məsələn: *Çıraqlar yandı, bibim içəri girmədi*³⁸: 1.qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (əsas); 2.səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə.

“Tabeli mürəkkəb cümlələrdə omonimlik” adlanan **ikinci bənddə** qeyd olunur ki, budaq cümlədə özünü büruzə verən məna müxtəlifliyi sintaktik omonimlik kimi izah oluna bilər. Buna səbəb budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədəki asılı mövqeyidir, onun baş cümlənin genişlənərək kənara çıxmış bir üzvü olmasıdır. Məhz buna görə də bu cür cümlələri sadələşdirdikdə omonimliyin qorunub saxlandığını və cümləni bütövlükdə əhatə edə bildiyini müşahidə etmək olar, məsələn: *Yalnız burada başa düşdüm ki, Tapdıqgilə üz vermiş qəziyyədən təkcə mən xəbər tutmamışam*³⁹: 1.Hamı bilir, mən isə yox (əsas); 2.Mənimlə yanaşı, hamı xəbər tutub.

Bəzən isə tabeli mürəkkəb cümlənin omonimliyinə onun komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər səbəb olur,

---

³⁸ Əylisli, Ə.N. Seçilmiş əsərləri / Ə.N.Əylisli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s.24

³⁹ Hüseynov, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.M.Hüseynov. – Bakı: Azərənşr, – c. 1. – 1988. – s.301

məsələn: – *Yazığı az sıxışdırın, ay canım! Xəbəri yoxdur ki, belə bərk durub*⁴⁰: 1.nəticə budaq cümləsi (əsas); 2.tamamlıq budaq cümləsi.

Tabeli mürəkkəb cümlə səviyyəsində müşahidə olunan və zahirən sintaktik omonimliyə bənzəyən təsadüfi mənə müxtəlifliyi halları bu bənddə ayrıca təhlil olunmuş və qruplaşdırılmışdır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Hər bir dilin sintaktik səviyyəsi öz milli xüsusiyyətləri ilə seçildiyi kimi, bu səviyyədə təzahür edən omonimlik hadisəsi də yaranma mexanizminin özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir, yəni sintaktik səviyyə başqa dillərin təsirinə qarşı qapalı və mühafizəkar olduğundan bu səviyyədə omonimlik dilin öz qrammatik (sintaktik) quruluşunun imkanları çərçivəsində və öz daxili qanunlarının nəzarəti altında meydana çıxır. Burada heç bir kənar dilin təsirindən danışmaq mümkün deyil.

2. Sintaktik səviyyədəki omonimlik dilin leksik səviyyəsindəki omonimlikdən yaranma mexanizminin mürəkkəbliyi, məhdud təzahürü, aşkarlanmasının və müşahidə olunmasının çətinliyi, bununla əlaqədar olaraq, əksərən gizli qalması və diqqəti cəlb etməməsi ilə fərqlənir. Omonim sintaktik vahidlərin mövcudluğu daha çox təsadüfi xarakter daşıyır, bu da sintaktik vahidlərin dildə hazır şəkildə mövcud olmayıb, kommunikasiya prosesində müəyyən məqsədlərlə əlaqədar olaraq yaranmasından və adətən, bir dəfə istifadə olunmasından qaynaqlanır. Dildə daimi şəkildə mövcud olan yalnız onların struktur modelləridir, buna görə də sintaktik səviyyədəki omonimlik sintaktik vahidlərin struktur modellərinin oxşarlığı səviyyəsində fərqli semantik təzahür kimi nəzərdən keçirilməlidir.

3. Omonim sərbəst söz birləşmələri eyni leksik tərkib və müvafiq sıralanma əsasında formalaşan, eyni qrammatik əlamətlərə malik olan müxtəlifmənalı omonim sintaktik vahidlərdir.

---

⁴⁰ İbrahimov, M.Ə. Əsərləri: [10 cildə] / M.Ə.İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c. 4: “Böyük dayaq” romanı. – 1979. – s.513

4. I növ təyini söz birləşməsinin komponentləri arasındakı yanaşma əlaqəsi onların yerləşməsinə sərbəstlik verdiyindən onlarda omonimlik az halda diqqəti cəlb edir. II və III növ təyini söz birləşmələrində omonimlik hadisəsinin meydana çıxmasında əsas tərəf daha çox fəallıq nümayiş etdirir ki, bu da həmin tərəfin ifadə olunduğu sözlərin semantikasını ilə izah oluna bilər, belə ki, həmin sözlərin semantikasının təsiri ilə birləşmənin birinci tərəfi bəzən aktiv mövqedə dayanaraq subyekt, bəzən isə passiv mövqedə çıxış edərək obyekt kimi fəaliyyət göstərir. Müasir Azərbaycan dilində omonim III növ təyini söz birləşmələrinin kəmiyyətə çoxluq təşkil etməsini bu birləşmələrin quruluşu, onlarda hər üç şəxsə görə uzlaşmanın mövcud olması və dildəki işlənmə tezliyi ilə əlaqələndirmək olar.

5. Azərbaycan dilində tərkibindəki sözlərin sayı dörd və dördədən çox olan feili birləşmələrin omonimliyinə təsadüf olunur. Bu birləşmələrin əsas tərəfi əksərən feili bağlama ilə ifadə olunur. Feili birləşmələrin cümlədən daha çox asılı vəziyyətdə olması bu birləşmələri cümlədən təcrid edib, onlarda mövcud ola biləcək omonimlik faktını ayrılıqda müşahidə etməyə mane olur.

6. Cümlə omonimliyi ilə bağlı bu məsələlərə nəzər salmaq gərəkdir: 1) cümlələrin leksik tərkiblərinin eyniliyi; 2) cümlələrin yazılış və tələffüz şəraitlərinin eyniliyi; 3) cümlələrin qrammatik quruluşu; 4) cümlələrin məna (informasiya) tərəfi; 5) cümlə omonimliyinə yaranmasında sintaktik vasitələrin mövqeyi.

7. Omonim cümlələr mətnlə (kontekstlə) ikiqat sıx bağlı olan cümlələrdir. Bu həmin cümlələrdəki fikrin nisbi bitkinliyi ilə yanaşı, həmçinin omonimliklə bağlı olaraq meydana çıxan informasiyaların həqiqiliyinin yoxlanılması zərurəti ilə əlaqədardır. Omonim sintaktik vahidlərin ifadə etdiyi mənalara dil gerçəkliyi ilə yanaşı, obyektiv gerçəklikdə də öz əksini tapmalıdır, daha dəqiq desək, obyektiv gerçəklik onun həqiqi ola bilməsi ehtimalının meydana çıxmasına şərait yaratmalıdır. Məhz bu baxımdan ciddi elmi-tarixi faktlara istinad edən mətnlərdə təsadüf olunan bəzi cümlələrdə uğursuz söz sırasının və ya sözlər arasındakı düzgün olmayan əlaqələrin

nəticəsində yaranan məna müxtəlifliyi halları sintaktik omonimlik kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

8. Sintaktik omonimlik sadə cümlədəki bir sözün (və ya söz birləşməsinin) eyni anda həmin cümlənin iki və ya daha çox üzvü ilə əlaqələnmə bilməsi nəticəsində meydana çıxır. Bu söz və söz birləşmələri tabe olan tərəf kimi çıxış edərək əksərən cümlənin başlanğıcında (bəzən yalnız mübtədadan sonra) gəlir və özlərindən sonra gələn üzvlərlə, xüsusən də xəbərlərlə və feili tərkiblərlə ifadə olunmuş digər üzvlərlə əlaqələnir. Bu prosesdə dörd amil mühüm rol oynayır: 1) məna və sintaktik əlaqələr, 2) söz sırası, 3) cümlənin sintaqlara bölünməsi, 4) intonasiya.

9. Omonim sintaktik vahidlər həm şifahi, həm də yazılı nitqdə onlardakı məna müxtəlifliyini aradan qaldırmağa xidmət edən deomonimizatorlarla birgə çıxış etdiklərindən əksərən gizli qalır, kommunikasiya prosesini ləngitmir, ünsiyyət iştirakçılarının bir-birini anlamasına mane olmur, buna görə də sintaktik omonimlik hadisəsinin kommunikativ baxımdan mənfi hal kimi qiymətləndirilməsi doğru deyil. Sintaktik omonimlik hadisəsi ilə bağlı nəzəri mənbələrin təhlili onu göstərir ki, bu dil hadisəsi daha çox maşın (avtomatik) tərcüməsi sahəsində maneələr yaradır, çünki insanlardan fərqli olaraq, maşınlar omonimliyi aradan qaldırmağa yardım edən dil və obyektiv gerçəklik ilə bağlı məlumata, məndən faydalanmağa imkan verən vərdişlərə sahib deyildir.

10. Azərbaycan dili materiallarının tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, sintaktik vahidlərin quruluş mürəkkəbliyi ilə sintaktik omonimlik hadisəsinin meydana çıxması prosesi arasında tərs mütənasıblıq mövcuddur, yəni cümlələr quruluşca mürəkkəbləşdikcə onların semantikasında konkretlik və təkmənalılığa meyil artır, nəticədə sintaktik omonimlik hadisəsinin mövcudluğu ehtimalı azalır.

11. Azərbaycan dilində omonim tabesiz mürəkkəb cümlələr ilə bağlı nümunələr məhduddur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflər arasındakı məna əlaqələrinə əsaslanan omonimlik hallarına təsadüf etmək mümkündür. Eyni quruluşa malik olan omonim tabesiz mürəkkəb cümlələrdən birinin komponentləri arasındakı məna

əlaqəsi əksərən səbəb-nəticə əlaqəsi, digərinin komponentləri arasındakı mənə əlaqəsi isə zaman, ardıcillıq və qarşılaşdırma əlaqələrindən hər hansı biri olur.

12. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə omonimliyi də məhduddur, diqqətçəkən maraqlı faktlar olduqca azdır. Omonimlik hadisəsi tabeli mürəkkəb cümlələri də bütövlükdə əhatə etməlidir, cümlənin bu və ya digər komponenti ilə məhdudlaşmamalıdır. Buna baxmayaraq, bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində özünü büruzə verən mənə müxtəlifliyi sintaktik omonimlik kimi izah oluna bilər. Bunu budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədəki asılı mövqeyi, onun baş cümlənin genişlənərək kənara çıxmış bir üzvü olması faktı ilə izah etmək olar. Həmin cümlələri sadələşdirdikdə omonimliyin qorunub saxlandığını və cümləni bütövlükdə əhatə edə bildiyini görmək mümkündür. Tabeli mürəkkəb cümlənin omonimliyi o zaman cümləni təşkil edən komponentlərin hamısını əhatə edə bilər ki, o, komponentlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər əsasında meydana çıxsın.

Dissertasiyanın əsas müddəaları bir sıra elmi jurnal və konfrans materiallarında *elmi məqalə və tezislər* şəklində öz əksini tapmışdır:

1. Sintaktik vahidlərin omonimliyi (məsələnin qoyuluşuna dair) // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2010. №5, – s. 61-72.

2. Dilçilikdə sintaktik omonimlik // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADU NƏŞRİYYATI, – 4-5 dekabr, – 2010, – s. 127-128.

3. Dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən terminoloji omonimlik hadisəsinin müəyyənlişməsi // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2011. №1, – s. 116-124.

4. Müasir Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin omonimliyi haqqında // – Bakı: Türkologiya (Beynəlxalq Elmi Jurnal), – 2011. №2, – s. 49-61.

5. Sintaktik omonimlik hadisəsinin sadə cümlənin informasiya ötürücülüynə təsiri // Doktorantların və gənc

tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2011, – s. 151-153.

6. Текст (контекст) как средство устранения явления омонимии, проявляющейся на уровне предложения (на основании материалов современного азербайджанского языка) // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований: материалы международной научно-практической конференции, – Пенза-Москва-Решт: Научно-издательский центр «Социосфера», – 25-26 марта, – 2011, – с. 103-109.

7. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə səviyyəsində sintaktik omonimlik hadisəsinin yaranması prosesi // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı-Gəncə: Mütərcim, – 4-7 may, – 2011, – s. 327-333.

8. Yer, zaman məzmunlu söz və söz birləşmələri cümlədə omonimlik yaradan vasitə kimi (Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №1, – s. 12-21.

9. Dil, təfəkkür və gerçəklik arasındakı münasibətin cümlədəki sintaktik omonimlik hadisəsinin sərhədlərinin müəyyənləşməsinə təsiri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, – 2012, – s. 94-97.

10. Feili birləşmələrdə sintaktik omonimlik hadisəsinin təzahür imkanları (Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər, – 2016. №1, – s. 56-63.

11. Оценивание омонимичных предложений с коммуникативной точки зрения (на материале современного азербайджанского языка) // – Київ: МОВА І КУЛЬТУРА (Науковий журнал), – 2016. Т.V (182), Вип. 22, – с. 86-94.

12. Sadə cümlələrin omonimləşməsində “həmcins üzv” faktoru (Müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında) // – Bakı:

DİL və ƏDƏBİYYAT. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №3
(107), – s. 131-135.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 10:00-da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Azərbaycan, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.09.2022

Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 47904

Tiraj: 100